



Crkva sv. Križa u Križevcima, unutrašnjost (foto: Krešimir Tadić)  
*Church of the Holy Cross in Križevci, interior (Photo Krešimir Tadić)*

## Katarina Horvat-Levaj

Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu  
Odjel za povijest umjetnosti

Izvorni znanstveni rad  
predan 25. 4. 1989.

# Crkva sv. Križa u Križevcima

### Sažetak

*Crkva sv. Križa u Križevcima spomenik je koji se odlikuje izrazitom povijesnom slojevitošću i urbanističkim osobitostima. Ova kamena građevina, što se u pisanim izvorima javlja od 1326. godine (a od 1334. kao župna crkva), bila je podignuta izvan zidina Donjega grada, unutar zasebne utvrde (označene na nacrtu iz 16. stoljeća). Iz najranije faze izgradnje Sv. Križa sačuvan je ranogotički bočni portal (početak 14. stoljeća), osobit sa stilskog aspekta, te male monofore što ukazuju da je crkva ranije bila znatno manja. Dominantna i najkvalitetnija građevna faza Sv. Križa jest ona visokogotička (15. stoljeće), kada je crkva zadočila sadašnju prostornu organizaciju, s poligonalnim križno-rebrasto nadsvodenim svetištem i širim pravokutnim brodom. Pojedini arhitektonski elementi te faze, odlikujući se klasično gotičkim osobinama, pokazuju utjecaje parlerovskih inovacija. Završetak gotičke obnove datiran je 1498. godinom na dekorativnome kasnogotičkom portalu sakristije. Pročelni zvonik-kula, također planiran u gotičkoj koncepciji crkve, izveden je tek u renesansnom razdoblju (16. stoljeće). Novo doba u građevnoj povijesti crkve značio je barok, kada se nizom zahvata (1717-1748), prije svega nadsvodenjem broda, monumentalizira onaj prostorni dio koji je u gotičkom sustavu bio podređen svetištu. Nakon stotinu godina stagnacije zbog premještanja sjedišta župe u crkvu sv. Ane (1788), godine 1883. crkva sv. Križa vraćena je u sakralnu funkciju, a njezina obnova 1913. prema projektu Podhorskog, predstavljala je afirmaciju novih konzervatorskih načela prezentacije svih vrijednih stilskih slojeva. Posebno značenje crkve sv. Križa jest u tome što je s jedne strane ova građevina povezana sa zbivanjima iz prošlosti grada u kojem je nastala, a s druge strane stilskim osobinama i visokom kvalitetom pojedinih faza znatno nadmašuje okvire lokalnog značaja.*

Crkva sv. Križa, nekadašnja župna crkva kaštela i slobodnoga kraljevskoga grada Križevaca, najstarija je i najznamenitija građevina ovoga grada, kojem je, prema nekim hipotezama, dala i ime. Okružena ranije zasebnom utvrdom istočno izvan zidina Donjega grada, ova je crkva u sebi ujedinila složenu građevnu povijest od srednjeg vijeka do 20. stoljeća, visoku arhitektonsku i likovnu kvalitetu, urbanističke osobitosti te povijesno značenje vezano ne samo uz zbivanja u Križevcima nego i uz neke važnije događaje iz prošlosti ovog dijela Hrvatske. Kao takva javlja se često u pisanim izvorima od godine 1326,<sup>1</sup> a privukla je pažnju i mnogih istaknutih historika i povjesničara umjetnosti, počevši od Krčelića, zatim Račkog, Tkalčića, Kršnjavog, Szaba do Karamana.<sup>2</sup> Međutim vrijeme njezina nastanka i slijed izgradnje te značenje u okviru razvoja sakralne arhitekture u Hrvatskoj nisu još dokraja ispitani niti riješeni.

Osnovna tlocrtno-prostorna organizacija Sv. Križa – impozantne građevine od kamena i opeke – nastala je u gotičkome stilskom razdoblju povećanjem ranogotičke crkve. Tada je oblikovano pravilno orijentirano poligonalno svetišće, zaključeno s pet stranica osmerokuta, i širi pravokutni brod.<sup>3</sup> Postupno je organizacija postala složenija dogradnjom sakristije (s kasnogotičkim portalom iz 1498) i renesansnog zvonika sred pročelja.

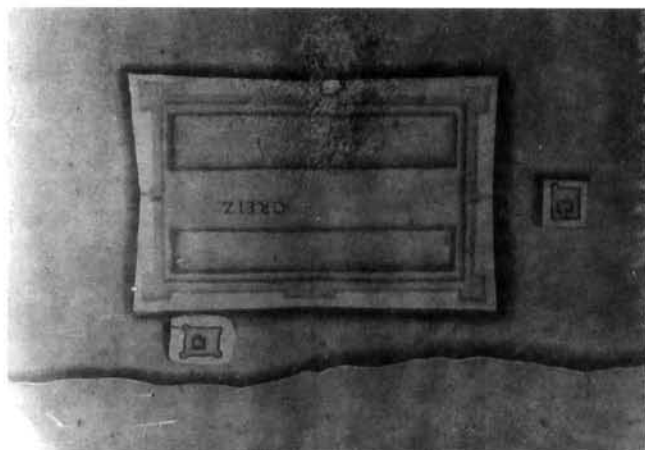
Unutrašnjim prostorom crkve dominira gotičko svetišće, rastvoreno šiljastim trijumfalnim lukom, osvjetljeno visokim biforama i nadsvodeno rebrastim svodom (križnim i radijalnim) na vješto klesanim figurativnim i vegetabilnim konzolama. Brod, s pročelnim gotičkim i bočnim ranogotičkim portalom (osebujnih biljnih kapitela), te prozorima na bočnoj fasadi, monumentaliziran je u doba baroka gradnjom bačvastog svoda sa susvodnicama nošenog pilastrima.

Vanjština crkve sv. Križa, unatoč različitim stilsko-morfološkim oblicima, od ranogotičkih do historicističkih, nastalom kao rezultat brojnih mijena, odlikuje se usklađenom volumnom kompozicijom, u kojoj se jasno ističu: svetišće, plastički naglašeno kontraforima, i viši brod, oboje prekriveno zasebnim dvostrešnim krovovima, te više puta povisivan pročelni zvonik.

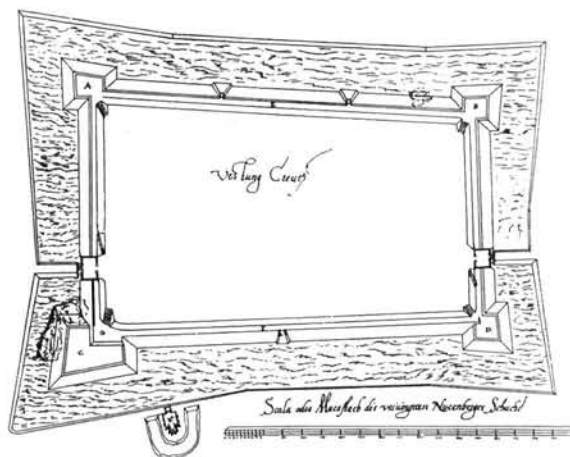
### Smještaj i značaj crkve sv. Križa

Crkva sv. Križa osobita je po svojem urbanističkom smještaju i odnosu prema srednjovjekovnim Križevcima, atipičnom za prostornu organizaciju većine starih gradova kontinentalne Hrvatske. Te karakteristike, povezane s njezinim značajem u prošlosti, ujedno predstavljaju i ključnu problematiku ne samo u interpretaciji ove gotičke sakralne građevine nego i u građevnom razvoju Križevaca.

Crkva je naime bila podignuta istočno izvan Donjega grada (organiziranog oko glavne ceste u smjeru sjever-jug), tako da nije obuhvaćena niti kasnijim gradskim zidinama, kojima je 1405. godine određen njegov opseg.<sup>4</sup> Izgrađena na blagoj uzvisini ranije močvarnog terena uz potok Vrtlin, crkva je na znatno nižoj razini od dominantnog platoa Donjega grada, prema kojem je okrenuta svojim zapadnim pročeljem. Konfiguracija uzvisine oko crkve upućuje na nizinski tip gradišta, a na nacrtu grada iz sredine 16. stoljeća prikazana je oko Sv. Križa četverokutna utvrda s okruglim ugaonim kulama i opkoma za vodu te s ulazom preko mosta na južnoj strani, do kojeg je vodio odvojak od spomenute glavne ceste.<sup>5</sup> Od ove utvrde (»Wasserburga«) nema više na terenu vidljivih tragova,<sup>6</sup> no iz samog se nacрта može zaključiti da je pripadala renesansnom razdoblju.



Utvrda oko crkve sv. Križa na nacrtu Donjega grada iz sredine 16. stoljeća (Dvorska biblioteka, Beč)  
*The fortifications surrounding the church of the Holy Cross on the plan of the Lower City from the mid-sixteenth century (Court Library, Vienna)*



Crkva sv. Križa na Pasqualinievu nacrtu Donjega grada iz 1598. godine  
*Church of the Holy Cross on Pasqualini's plan of the Lower City (1598)*

S obzirom na smještaj crkve sv. Križa izvan gradske jezgre i karakter utvrde oko nje, moguća su različita tumačenja, ovisno o prvotnom značaju crkve, koji međutim niti iz arhitektonskih osobina najranije građevine (nestale u gotičkoj obnovi) niti iz pisanih izvora nije moguće sa sigurnošću ustanoviti. Naime premda se postojanje Sv. Križa može pretpostaviti već u doba prvih javljanja grada Križevaca i njegova kaštela u povijesnim dokumentima – »1193. Kris« i »1223. Castrum Kris«<sup>7</sup> – sama se crkva prvi put spominje stotinu godina kasnije – 1326,<sup>8</sup> a njezin status župne crkve potvrđen je tek 1334. godine u prvom popisu župa zagrebačke biskupije (»Item ecclesia sancte crucis de Crisio«).<sup>9</sup> U kontekstu povijesnog i graditeljskog razvoja Križevaca to je već vrijeme nakon formiranja obaju križevačkih gradova – starijega Donjeg i mlađega Gornjeg (osnovanog 1252) – a također i nakon prosperiteta »Castruma Krisa« – sjedišta ranosrednjovjekovne župe i kraljevsko-banskog kaštela.<sup>10</sup> Kaštel naime kao upravno središte nestaje tijekom 14. stoljeća,<sup>11</sup> da bi njegovu ulogu preuzeo sam Donji grad, koji 1405. godine dobiva status slobodnog kraljevskoga grada te time i pravo da se utvrdi već spomenutim gradskim zidovima.<sup>12</sup>

Ako bi se prihvatila pretpostavka da je navedenu lokaciju župne crkve sv. Križa uvjetovala njezina izgradnja unutar »Castruma Krisa« (kojeg bi u tom slučaju prikazivala ranije spomenuta utvrda oko crkve s nacrtu iz sredine 16. stoljeća),<sup>13</sup> onda bi takvo povezivanje sakralne i fortifikacijske funkcije u urbanoj sredini bilo sasvim neuobičajeno. Naime za razliku od ladanjskih i seoskih ambijenata, gdje je u nemirnim vremenima srednjeg vijeka i renesanse učestala gradnja župnih crkava na gradištima (zbjegovima), u srednjovjekovnim su gradovima kaštel – kraljevski ili feudalni – i župna crkva redovito odvojeni (npr. u Varaždinu, Koprivnici, Čakovcu, Đurđevcu).<sup>14</sup> Razlog odvajanja tih dvaju žarišta srednjovjekovne urbane organizacije nije samo u njihovim različitim funkcijama nego i u različitim jurisdikcijama – kraljevsko-banskoj ili feudalnoj naspram gradske ili biskupske. Stoga, ukoliko bi »Castrum Kris« bio lociran prema prethodno navedenoj pretpostavci, Sv. Križ bi u doba njegova prosperiteta mogao biti dvorska kapela, a funkciju župne crkve zadobio bi naknadno, u prvoj polovici 14. stoljeća, kada značenje kaštela već slabi. Hipotezu o smještaju kaštela oko crkve sv. Križa dovodi međutim u pitanje osobito konfiguracija terena uz crkvu, nepo-

godna za zdanje takvog značaja kao što je to bio »Castrum Kris«. Naime dok je močvarni teren mogao pružiti sigurnost jednom gradištu – zbjegu, niska kota ove lokacije u zaleđu platoa Donjega grada nije omogućavala kontrolu i dominaciju nad okolnim krajolikom, što je očito morala biti bitna zadaća križevačkog kaštela – centra teritorija. Zato je opravdanije pretpostaviti da je kaštel bio podignut odvojeno od Sv. Križa, na povišenoj zaravni Donjega grada, uz cestu – organizacijsku jezgru obaju križevačkih gradova. Atipična izoliranost župne crkve sv. Križa od gradskog središta (premda i za to postoje komparacije, npr. kod srušene župne crkve sv. Nikole u Koprivnici)<sup>15</sup> mogla bi se objasniti smještajem na postojećem prirodno fortificiranom gradištu iz razloga kulta (svetište uz vodu).

Prema tome, reprezentativna utvrda oko Sv. Križa, označena na nacrtu iz sredine 16. stoljeća, ne bi bila »Castrum Kris« (koji prema izvorima tada više i ne postoji), već bi ona značila izraz moći same crkve, koja se nakon gotičke obnove i povećanja, u vrijeme nadolazeće opasnosti od Turaka, poput zagrebačke katedrale zaštićuje renesansnom fortifikacijom.<sup>16</sup> Za navedeni naglašeni značaj crkve sv. Križa u 15. i 16. stoljeću postoje i potvrde u dokumentima, od drugog popisa župa zagrebačke biskupije 1501. godine<sup>17</sup> do brojnih svjedočanstava o njezinoj ulozi u važnim sudskim procesima, od kojih su neki nadilazili okvire i nadležnosti grada i županije križevačke.<sup>18</sup>

Utvrda oko crkve sv. Križa srušena je kao i utvrđeni samostan augustinaca u Gornjem gradu (također izvan gradskih zidina) u doba najjačeg nadiranja Turaka tijekom druge polovice 16. stoljeća, jer je kao moguće uporište osvajača predstavljala opasnost za grad, tada već branjen modernim fortifikacijama s bastionima (iz 1553–1557).<sup>19</sup> Takav zahvat značio je zapravo žrtvovanje relativno nove utvrde, kao što bi bila žrtvovana i sama župna crkva da je izveden Stierov projekt ojačanja utvrda Donjega grada iz 1661. godine, u kojem su na mjestu Sv. Križa prikazani obodni predzid i opkopi.<sup>20</sup>

Nestankom utvrde oko crkve sv. Križa okolni je prostor postao u urbanom smislu nedefiniran, omeđen jedino opkopima, koji su postupno zatrpali.<sup>21</sup> Tijekom 17. stoljeća nastaje oko Sv. Križa manje podgrade utvrđenog Donjega grada,<sup>22</sup> no izoliranost ove pozicije umanjena je vjerojatno tek probijanjem istočnih gradskih vrata (uz postojeća sjeverna i južna u liniji glavne ceste) koja su omogućila formiranje direktne



Crkva sv. Križa za vrijeme obnove 1912. godine, južna strana s otkrivenim ranogotičkim i gotičkim monoforama broda (foto: Gjuro Szabo)  
*The church of the Holy Cross during reconstruction in 1912. the south side showing the early Gothic and Gothic monofores of the nave (Photo Gju-ro Szabo)*

komunikacije s gradskim središtem.<sup>23</sup> U 18. stoljeću, kada se uspomena na nestalu crkvenu utvrdu prepoznaje u kanonskim vizitacijama (*«Ecclesia hoc extra fortalium»*),<sup>24</sup> oko crkve se nalazi groblje, ukinuto 1781. godine.<sup>25</sup> Godine 1788. i župna crkva sv. Križa napušta se i profanizira, a njezinu ulogu preuzima bivša pavlinska crkva sv. Ane u Donjem gradu.<sup>26</sup> Međutim nakon vraćanja crkve sv. Križa u sakralnu (ali ne i župnu) funkciju 1883. godine, slijedila je u obnovi 1913. godine i revalorizacija njezine lokacije izgradnjom okolnog zida što sugerira nekadašnju fortifikaciju. I danas, unatoč modernoj izgradnji u blizini crkve sv. Križa, ona svojom izoliranosti i neobičnim položajem svjedoči o urbanističkim posebnostima Križevaca.

### Slijed gradnje i stilske osobine

Sv. Križ se odlikuje izrazitom povijesnom slojevitošću, nastalom kao odraz dugog trajanja i promjena značenja ove crkve u prošlosti Križevaca. U njezinoj građevnoj strukturi moguće je očitati tragove niza obnova i stilskih mijena, od 14. stoljeća pa sve do restauracije 1913. godine, ostvarene djelovanjem »Zemaljskog povjerenstva za očuvanje spomenika«. Iz te duge evolucije izdvaja se gotičko stilsko razdoblje kao dominantno i najkvalitetnije.

#### Rana gotika

Crkva sv. Križa pojavljuje se u pisanim izvorima godine 1326,<sup>27</sup> a i njezini najstariji sačuvani dijelovi – južni bočni portal i dio južne fasade broda s dvije male (zazidane) monofore – potječu iz ranogotičkog doba. Kameni portal šiljastog luka i kruškolikih profilacija (smješten zapadno od sredine južne fasade) odlikuje se osobitošću kapitela, na kojima je linearno

shematiziranim listovima ostvarena ranogotička dinamičnost volumena. Monofore (smještene na niskoj razini istočno od portala) uskih su svijetlih otvora i razmjerno širokih skošenih kamenih okvira, zaključenih šiljastim lukovima trokutnih ispusta.<sup>28</sup>

Dok ranogotički portal pokazuje specifičnu stilsku problematiku (o čemu će kasnije biti riječ), monofore pripadaju tipu učestalom tijekom cijelog perioda trajanja gotičkog stila, te samo proporcijama odaju ranogotičke stilske osobine (14. stoljeće). Međutim one su posebno zanimljive jer svojim niskim smještajem i malim dimenzijama upućuju da je crkva prije gotičke obnove iz 15. stoljeća bila znatno manja. Da su ove monofore zaista osvjetljavale raniju crkvu (a ne da su probijene prilikom spomenute obnove), dokazuje činjenica da svojim položajem nemaju nikakvo funkcionalno opravdanje u današnjoj (gotičkoj) crkvi, te da nisu ni u kakvom estetskom odnosu prema simetrično poredanim trima visokim gotičkim monoforama u gornjoj zoni te fasade.<sup>29</sup> Tome u prilog govori i struktura zida oko malih monofora, koju čine mali nepravilni kameni kvadri i sitna opeka, za razliku od ostale građe južne fasade od lomljenca i veće opeke.<sup>30</sup>

Ranogotički južni portal, premda je zbog svoje veće reprezentativnosti od pročelnoga gotičkog portala opravdano postavljen na bočnoj fasadi (jer je s te strane bio glavni prilaz crkvi), njegov smještaj u zabatnom rizalitu i neke nepravilnosti kod slaganja, dovode u pitanje izvornost njegove pozicije. No to ne opovrgava pretpostavku o prethodno manjoj crkvi, nego je štoviše potvrđuje, budući da je ranogotički portal najvjerojatnije premješten s ranijeg pročelja, srušenog radi povećanja crkve.<sup>31</sup>

Kako je već istaknuto, ovaj je portal osobit s aspekta stila, jer uz dominantne ranogotičke osobine sadrži i neke romaničke



Crkva sv. Križa, ranogotička monofora broda (otvorena prilikom restauratorskih istraživanja 1988) (foto: Katarina Horvat-Levaj)  
*The church of the Holy Cross, early Gothic monofore of the nave (revealed during restoration investigation in 1988) (Photo Katarina Horvat-Levaj)*



Ranogotički bočni portal crkve sv. Križa, kapitel (foto: Katarina Horvat-Levaj)  
*Early Gothic lateral portal, capital? (Photo Katarina Horvat-Levaj)*

reminiscencije, karakteristične za prijelazni romaničko-gotički period. Profilacija portala, koja polazeći s visokih baza obuhvaća dovratnike i šiljasti luk, još je aditivno simetrična, s jasno odvojenom središnjom dvostrukom »kruškom« i bočnim užljebinama, što upućuje na spomenuto prijelazno razdoblje. Samo kruškolika profilacija tipično je gotička, te se u jednostavnijem, jednostrukom obliku javlja oko sredine 13. stoljeća u Hrvatskoj (kapela sv. Stjepana na zagrebačkom Kaptolu),<sup>32</sup> no do njezine učestalije primjene dolazi tek u iduća dva stoljeća.

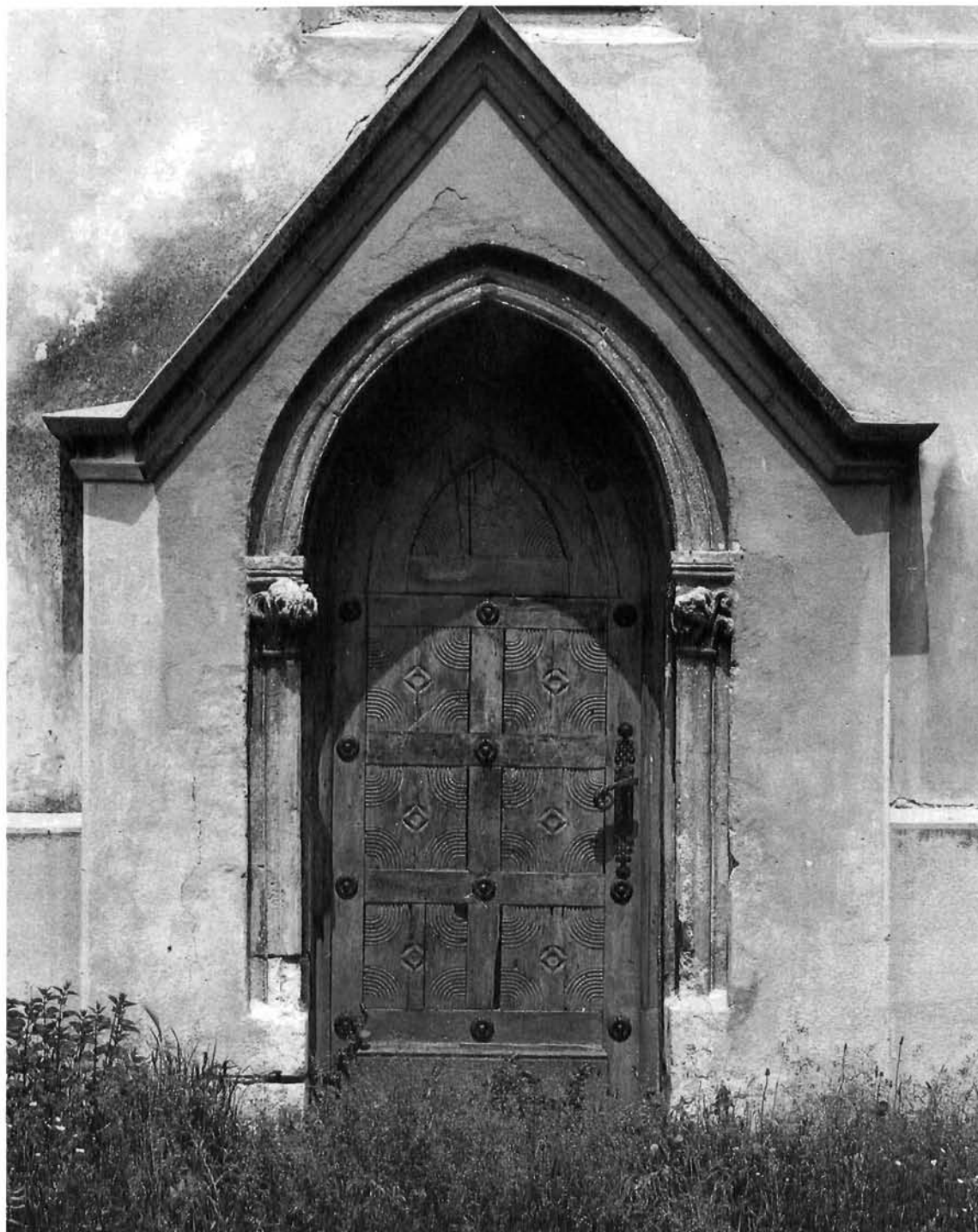
Od posebnog su značenja vegetabilni kapiteli ovog portala. Njihov već gotički oblikovan volumen snažno razigrane površine i niskog stepenastog abakusa razlikuje se od statične forme romaničkih »košarastih« kapitelu s visokim impostima.<sup>33</sup> Tipična gotička živost i dinamičnost ovih kapitelu ostvarena je listovima koji se uspravno uspinju i pri kraju u raznim smjerovima savijaju, oblikujući glavice i asociirajući na pupoljke. Sami listovi, na lijevom kapitelu masivni, a na desnom (oštećenom) usitnjeni, nisu međutim slični niti jednoj stvarnoj biljci, te su još na romanički način shematizirani užljebljenim trakama.

Ovakav način strukturalnog, a ne dekorativnog, prihvaćanja novog stila upravo je obrnut u usporedbi s većinom sačuvanih kapitelu ovog prijelaznog doba; npr. kapiteli u kapeli sv. Stjepana na Kaptolu arhaičnog su romaničkog oblika, obavijenog

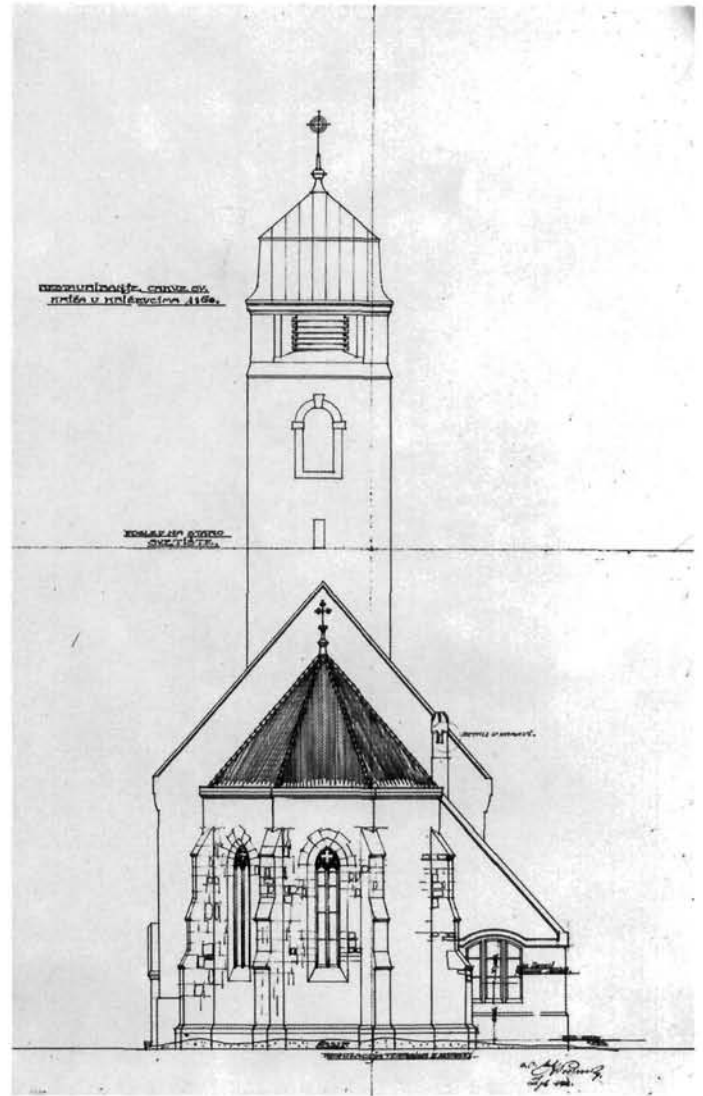
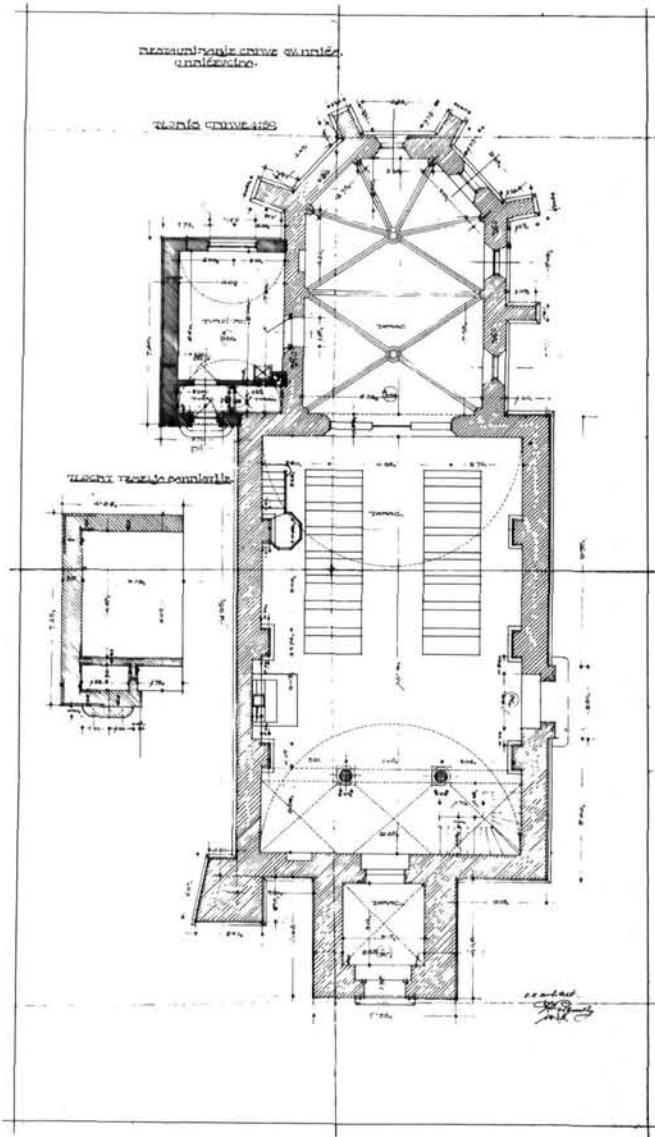
pak ranogotičkom florom – listovima vinove loze.<sup>34</sup> Kapiteli južnog portala crkve sv. Križa također se razlikuju od tipičnih ranogotičkih čaškastih kapitelu s realističnim listovima završenim pupoljcima, široko rasprostranjenim u Srednjoj Evropi pod utjecajem cistercita.<sup>35</sup> Jedinu donekle prihvatljivu komparaciju ovim kapitelima na tlu Hrvatske, koju je istaknula već dr. Anđela Horvat, predstavlja jedan kapitel u kapeli sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu (sredina 13. stoljeća).<sup>36</sup> Međutim ovdje linearno obrađeni izvijeni listovi ipak završavaju karakterističnim pupoljcima, a i profilacije abakusa su različite.

Odsutnost direktnih komparativnih primjera otežava i dataciju južnog portala crkve sv. Križa. Dr. Ljubo Karaman datirao ga je na temelju kapitelu s nekim rezervama u 13. stoljeće, što je prihvatila i dr. Anđela Horvat.<sup>37</sup> S obzirom i na njegove razvijeno-gotičke oblikovne elemente, osobito tip dvostruke kruškolike profilacije okvira (različit od onih jednostavnijih iz 13. stoljeća), dataciju ovog portala trebalo bi pomaknuti vjerojatno u rano 14. stoljeće.<sup>38</sup>

Navedena izuzetnost kapitelu južnog portala crkve sv. Križa u Križevcima u okviru ranogotičke arhitekture kontinentalne Hrvatske, te osobitost samog portala u povezivanju romaničkih i gotičkih stilskih osobina u likovnu cjelinu visoke kvalitete, govori o vrsnome majstoru koji je znalački odabrao pojedine arhitektonske elemente iz bogatog repertoara mijene



Crkva sv. Križa, ranogotički bočni portal (foto: Katarina Horvat-Levaj)  
*Church of the Holy Cross, early Gothic lateral portal*



dvaju stilova. Portal također svjedoči o arhitektonskoj kvaliteti crkve sv. Križa iz vremena prije obnove i povećanja u 15. stoljeću.

### Gotika

Stilsko razdoblje visoke gotike – 15. stoljeće – dalo je glavni pečat crkvi sv. Križa. Tada je u radikalnoj obnovi, povećanjem do današnje veličine (uz spomenuto korištenje ostatka ranije crkve) projektirana i izvedena njezina osnovna tlocrtno-prostorna organizacija.

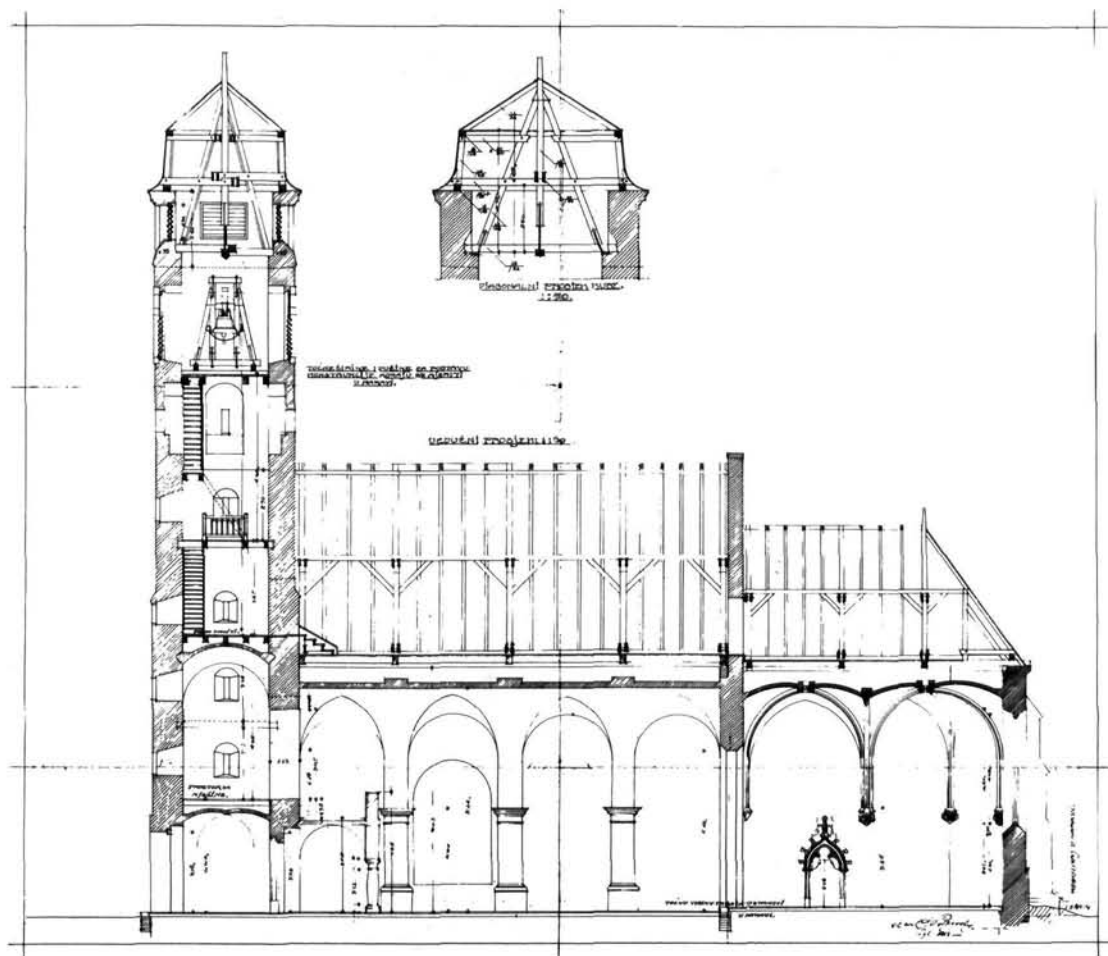
Novooblikovana gotička crkva, s poligonalnim petosminskim nadsvođenim svetištem te širim i višim pravokutnim brodom, građena je od lomljenca i opeke, kontrafori svetišta i uglovi broda pojačani su klesanim kvadrima, kamena je i sva arhitektonska plastika, a svod svetišta je od opeke.

Svetište dominira unutrašnjošću plastičnom obradom i intenzitetom osvjetljenja. Rastvoreno šiljastim trijumfalnim lukom od klesanih trapeznih blokova, nadsvođeno je križno-rebrastim svodom nad predjarmom i radijalnim rebrastim svodom nad zaključkom. Kamena rebra, profilirana kao i okrugli

zaglavni kamenovi skošenjima i užljebinom, počivaju na različito oblikovanim konzolama, od kojih su dvije veće u sredini figuralne – ljudska glava (sjeverno) i glava nemani (južno) – dok su ostale ukrašene biljnim motivima. Prostor svetišta osvjetljavaju četiri visoke bifore na južnoj i istočnoj strani, sa skošenim kamenim okvirima šiljastih lukova te s trolisnim i četverolisnim kružićima na vitkim konkavno profiliranim stupcima.<sup>39</sup>

Brod, uz postojeći južni (dislocirani) ranogotički portal, dobio je na zapadnom pročelju i nov veći gotički portal, šiljastog luka i kruškolike profilacije. Osvjetljenje ovog prostora, prvotno prekrivenog stropom, bilo je izvedeno u gornjoj zoni južnog zida kroz tri visoke uske monofore, sa skošenim kamenim okvirima i šiljastim lukovima trokutnih ispusta.

Vanjštinu gotičke crkve sv. Križa karakterizirao je jasan odnos dviju volumno-prostornih cjelina s akcentom na svetištu te kontrastom između nerastvorene sjeverne i rastvorenih ostalih fasada. Dok svetište, poduprto s pet trostepenih kontrafora i otvoreno velikim biforama, djeluje plastički kompaktan, vanjski zidovi broda, obrubljeni ugaonim kvadrima i raščlanjeni



Crkva sv. Križa, tlocrt, pogled na svetište i uzdužni presjek; projekt konzervacije iz 1912/1913. godine arhitekta Stjepana Podhorskog (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Hrvatske, Zagreb)  
*Church of the Holy Cross, plan, view of sanctuary and vertical section; conservation plan from 1912/1913 proposed by the architect Podhorski (Republican Institute for the Protection of Cultural Monuments, Zagreb)*

već spomenutim gotičkim portalom i simetrično poredanim monoforama (naknadno zazidanim), oblikovani su znatno plošnije.

Ovakav tip sakralne građevine formira se u srednjoevropskoj arhitekturi franjevac i dominikanaca već oko sredine 13. stoljeća, kombinacijom talijanskoga jednostavnog dvoranskog broda i francuskoga poligonalnog dugog reprezentativnog svetišta.<sup>40</sup> Kulminira u 14. stoljeću, široko rasprostranjen i u graditeljstvu župnih crkava, a kontinuirana i tijekom 15. stoljeća, paralelno s kasnogotičkim dvoranskim crkvama mrežastih i zvjezdastih svodova, izvedenim već prema novim iskustvima koja u umjetnost srednjoevropske gotike na prijelazu 14. u 15. stoljeće unose praški majstori Parleri.<sup>41</sup> Upravo ovoj posljednjoj fazi pripada i crkva sv. Križa u Križevcima. Oblikovanje njezine arhitektonske plastike karakteristično je za 15. stoljeće, a skulptorski detalji te neki aspekti tehnike gradnje svetišta pokazuju, štoviše, tipične inovacije spomenutih Parlera.

Tako kamena plastika portala, monofora i bifora Sv. Križa, premda po osnovnim karakteristikama slijedi klasične gotičke

(dugo primjenjivane) oblike, u načinu profiliranja ili konstrukciji visokogotičkih je osobina. U tom je pogledu osobito zanimljiv pročelni portal, kojega jednostruka kruškolika profilacija s asimetričnim slijedom bočnih uzljebina i skošenja tvori dinamičnu cjelinu, što je bitno drukčiji princip od onog aditivnog kod južnoga ranogotičkog portala. I profilacije svodnih rebara svetišta, s jednom uzljebinom i dva skošenja, pripadaju tipu što se u Hrvatskoj javlja od početka 15. stoljeća (npr. crkva sv. Ane u Velikim Bastajima).<sup>42</sup>

Vegetabilne i figuralne konzole rebara svoda u svetištu također pokazuju izrazite karakteristike 15. stoljeća, kada se pod utjecajem Parlera napušta krhka stilizacija rane gotike, te oblici dobivaju na težini i plastičnosti.<sup>43</sup> U tom su smislu posebno značajne konzole s plastičnim listovima nemirnih obrisa, koji šireći se iz donje rozete i prekrivajući osnovni piramidalni oblik (vidljiv jedino po uskom profiliranom petersanom abakusu) stvaraju bogatu igru svjetla i sjene. Mekim oblicima, voluminoznošću i dubokim sjenama odlikuje se i središnja konzola s tipičnim parlerovskim motivom – maskero-





Crkva sv. Križa gotičko svetište (foto: Krešimir Tadić)  
Church of the Holy Cross, Gothic sanctuary (Photo Krešimir Tadić)



Crkva sv. Križa, gotičko svetište (foto: Krešimir Tadić)  
Church of the Holy Cross, Gothic sanctuary (Photo Krešimir Tadić)

nom – dok je nasuprotna konzola s ljudskom glavom izvedena plošnije, s naglašenim linearizmom u obradi.<sup>44</sup>

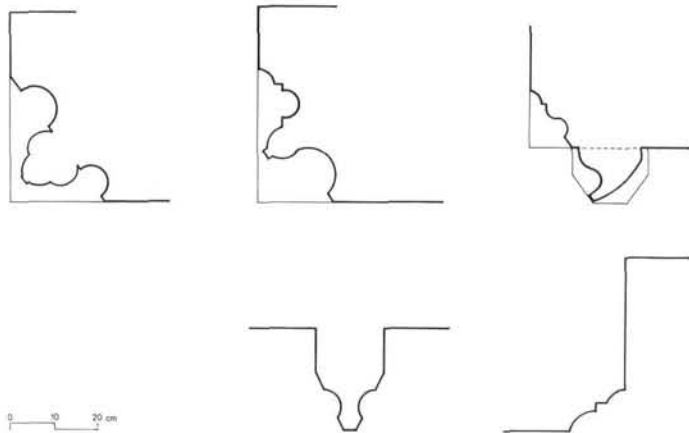
Prisutnost navedenih parlerovskih elemenata na konzolama u svetištu Sv. Križa ne mora značiti, dakako, njihovu pripadnost nekoj od široko rasprostranjenih radionica Parlerova kruga (kao što je to slučaj s vrhunskim parlerovskim ostvarenjima u Hrvatskoj),<sup>45</sup> ali svakako svjedoči o dalekim odrazima te stilske struje koja je dominirala srednjoevropskim gotičkim graditeljstvom 15. stoljeća. Štoviše, neke razlike u tretiranju volumena i površine križevačkih konzola ukazuju da su djelo nekoliko majstora različitoga skulptorskog senzibiliteta. Međutim, da je ne samo ove konzole nego i cjelokupno svetište Sv. Križa izvela znalačka graditeljska i klesarska radionica, dokazuju, osim visoke arhitektonske kvalitete, i klesarski znakovi na kontraforima, biforama i trijumfalnom luku, te na blokovima kontrafora evidentirani tragovi tzv. »mačka« – mehanizma za dizanje klesanaca – također jedne od osebujnih parlerovskih inovacija.<sup>46</sup>

Po uobičajenom toku gradnje sakralne arhitekture, podizanje svetišta predstavljalo je ujedno i prvi zahvat gotičke obnove Sv. Križa. Sudeći po tradicionalnoj prostornoj koncepciji, ta je obnova mogla započeti već u prvoj polovici ili oko sredine 15. stoljeća, a s obzirom pak na veličinu intervencije, kao i neke međusobne razlike, morala je trajati duži vremenski period. Naime, već u samom svetištu stanovite manje nepodudarnosti

otvaraju mogućnost pretpostavki o etapnosti izvedbe,<sup>47</sup> a osobito je očito da je kod gradnje broda došlo do smjene radionica. Da vješti graditelji svetišta ovdje nisu bili angažirani, pokazuje zaostajanje broda i u tehnici gradnje (na ugaonim kvadrima nema tragova »mačka«) i u dotjeranosti arhitektonske plastike.<sup>48</sup> I već spomenuto korištenje ostataka starije crkve (za današnju znanost, naravno, od velike vrijednosti) znak je racionaliziranja u gradnji, što je uzrokovalo visok položaj gotičkih monofora broda, ne sasvim usklađen s položajem bifora svetišta.

No unatoč ovim razlikama, gotička župna crkva sv. Križa spomenik je visoke likovne kvalitete. Njezina unutrašnjost, klasične smirenosti, odlikuje se proporcionalnošću prostornih cjelina, arhitektonski gradiranih, s ciljem ostvarenja dominacije glavnog prostora – svetišta. Taj glavni prostor pak istančanim osvjetljenjem, elegantnim linijama svodnih rebara i profinjenošću skulpturalnih akcenata daje dojam izuzetne lakoće i prozračnosti.

Gotička obnova Sv. Križa, kojom je mala srednjovjekovna crkva preobražena u monumentalnu sakralnu građevinu dostojnu banskog sjedišta i jednog od najvažnijih gradova kontinentalne Hrvatske, nastala je očito u vezi s prosperitetom Križevaca u 15. stoljeću, čiji Donji grad dobiva, kako je ranije spomenuto, 1405. godine status slobodnog kraljevskoga grada.



Crkva sv. Križa, detalji arhitektonske plastike: ranogotički bočni portal, gotički pročelni portal, kasnogotički portal sakristije, gotičko svodno rebro, kasnogotička sedilija (arhitektonski snimak: Davorin Štepinac, Sanja Štok)

*Church of the Holy Cross, details of architectural plastics: early Gothic lateral portal, Gothic frontal portal, late Gothic sacristy portal, Gothic vaulting rib, late Gothic sedilia (architectonical survey: Davorin Štepinac and Sanja Štok)*

Crkva sv. Križa, gotički pročelni portal (foto: Krešimir Tadić)  
*Church of the Holy Cross, Gothic frontal portal (Photo Krešimir Tadić)*



Svetište crkve sv. Križa, gotičke konzole svodnih rebara (foto: Miljenko Radošević)  
*Sanctuary of the church of the Holy Cross, Gothic consoles of the ribbed vaulting (Photo Miljenko Radošević)*



Svetište crkve sv. Križa, kasnogotički portal sakristije s godinom 1498. (foto: Miljenko Radošević)  
*Sanctuary, church of the Holy Cross, late Gothic sacristy portal with the inscription 1498 (Photo Miljenko Radošević)*



Svetište crkve sv. Križa, kasnogotička sedilija (foto: Miljenko Radošević)  
*Sanctuary, church of the Holy Cross, late Gothic sedilia (Photo Miljenko Radošević)*

### Kasna gotika

Kasnogotička faza – posljednja od tri gotičke građevne faze crkve sv. Križa – datirana je 1498, a značila je razradu prostorne organizacije dogradnjom sakristije sjeverno uz svetište<sup>49</sup> (srušene 1848) te opremu svetišta kamenim inventarom. Kameni portal sakristije na bočnom zidu svetišta nosi sve osobine stilskog perioda u kojem je nastao – plitke stepenaste i konkavne profilacije uz svijetli otvor, lunetu s trokutnim ispustima, i karakterističan florealni motiv »rakovice« što se uspinje uz istaknuti šiljasti luk na piramidalnim konzolama, obuhvaćajući i križ – akroterij na vrhu, uz koji je uklesana prethodno spomenuta godina.<sup>50</sup> Takav je tip portala inače čest na pročeljima sakralnih građevina kasne gotike, te i u svetištu Sv. Križa djeluje reprezentativno.

Kamena sedilija na suprotnom, južnom zidu svetišta, s plitkom linearnom profilacijom uz rub niše, segmentnim lukom s polukružnim arkadama te gornjim istaknutim pravokutnim okvirom na piramidalnim konzolama, uz kasnogotičke odlike odaje već i renesansne nagovještaje.<sup>51</sup> Kustodija (sjeverno), s predimenzioniranim šiljastim zabatom, znatno je jednostavnije oblikovana.<sup>52</sup>

Svi ovi kasnogotički arhitektonski elementi crkve sv. Križa, vješto klesanih detalja, naglašeno su dekorativne obrade, što je i dominantna karakteristika ove stilske struje na izmaku

srednjeg vijeka, te se time razlikuju od klasičnoga gotičkog sustava same građevine.<sup>53</sup>

U to kasnogotičko doba unutrašnjost crkve bila je oslikana freskama, od kojih je ostao samo malen fragment naslikane gotičke arhitekture (vjerojatno s prikaza *Navještenja*) uz tijumfalni luk u brodu. Krčelić, a kasnije opširnije i Tkalčić, spominju pak i dvije zidne slike kasnogotičkih stilskih osobina na sjevernom zidu svetišta, s prikazima *Raspeća* i *Uskrsnuća* te s natpisom goticom: »O FILI DEI CHRISTE IHESU REDEMPTOR MISERERE MEI«.<sup>54</sup>

### Renesansa

U gotičkoj koncepciji crkve sv. Križa bio je neosporno planiran i pročelni zvonik-kula (»campanille seu turis«),<sup>55</sup> neophodan vertikalni akcent ovako reprezentativne sakralne građevine. Međutim sama izvedba ovog ujedno fortifikacijskog zdanja, jednostavnijeg po materijalu i arhitektonskim oblicima od gotičkog broda i svetišta, ostvarena je tek nešto kasnije.

Smješten u sredini zapadnog pročelja, zvonik je kvadratnog tlocrta i prizmatičnog volumena, sa stepenastim stanjenjem zidova u gornjoj zoni. Njegovu građevnu strukturu čini opeka, a za razliku od gotičkog dijela crkve, uglovi mu nisu kontinuirano pojačani klesanim blokovima, već se ugaoni klesanci pojavljuju samo mjestimično.

Podizanjem zvonika, gotički portal crkve našao se u križno



Brod crkve sv. Križa, barokni svod i pjevalište (foto: Krešimir Tadić)  
*Nave of the church of the Holy Cross, Baroque vaulting and choir (Photo Krešimir Tadić)*

nadsvodnom predvorju (s ulazom na pročelnoj strani), a i njegovu gornju etažu zaprema jednako nadsvodena prostorija (s ulazom iz pjevališta). Od originalnih otvora zvonika-kule ostali su samo prozori-puškarnice ravnih kamenih okvira (probijeni u osi na slobodnim fasadama), izuzev onih najviših, formiranih naknadno na mjestu nekadašnje lože za zvona. Četiri velika prozora te prvotne lože (danas vidljiva samo iznutra)<sup>56</sup> zazidana su prilikom povišenja zvonika 1748. godine, a još jedno povišenje 1913. godine značilo je ne samo znatnu promjenu proporcija ovoga fortificiranog zdanja nego i djelomično preoblikovanje njegovih fasada.

Takav gubitak stilski relevantnih arhitektonskih osobina otežava i dataciju zvonika Sv. Križa. Svojom pozicijom u osi pročelja, on još pripada srednjovjekovnom tipu, koji međutim u nekim krajevima, uključivo i križevačko-kalnički, kontinuirao sve do kraja baroka. Mogućnost da je zvonik sagrađen istodobno s gotičkim dijelom crkve iz 15. stoljeća isključuje ranije spomenuta razlika u tehnici gradnje.<sup>57</sup> Pretpostavku o njegovoj izgradnji 1643. godine (na temelju upisane godine iznad ulaza)<sup>58</sup> dovodi u pitanje pak tlocrtni prikaz zvonika na nacrtu renesansnih gradskih utvrda iz sredine 16. stoljeća, te na Pasqualinievu projektu poboljšanja fortifikacija iz 1598. godine. Stoga bi podizanje (ili početak gradnje) zvonika-kule trebalo datirati u 16. stoljeće, a u 17. je stoljeću izvršena njegova obnova (ili dovršenje).

Zvonik-kula Sv. Križa, zbog svoje fortifikacijske komponente,

ujedno je i simbol vremena u kojem je nastao, obilježenog ratovima s Turcima. U to doba, u prvoj polovici 16. stoljeća, podiže se oko crkve sv. Križa i već spomenuta moderna renesansna utvrda karakterističnoga simetričnog tlocrta s četiri ugaone okrugle kule (kasnije srušena). Izgradnjom ovih, teškim prilikama uvjetovanih, zdanja, ostvarena je istodobno vjerojatno najuspjelija faza volumno-prostornog razvoja kompleksa Sv. Križa, koji je, zadobivši moćan vertikalni naglasak i impozantan fortifikacijski obrub, počeo predstavljati ravnopravni pandan utvrdenome Donjem gradu.

#### *Barok*

Nakon relativno mirnog 17. stoljeća, koje je za dovršenu gotičku crkvu sv. Križa prošlo bez nekih većih građevinskih intervencija,<sup>59</sup> javlja se već u ranom 18. stoljeću, uz potrebe za popravcima, i inicijativa da se građevina obnovi u skladu s tada suvremenim baroknim stilom. To je ujedno značilo i novo poglavlje u građevnoj povijesti Sv. Križa, jer dok su prethodne faze imale za cilj upotpunjenje gotičke zamisli, barok je, na svoj krakterističan način monumentalizacije i uvođenja novih dominantni, unio bitne novosti u prostornu organizaciju crkve.

Barokni zahvati započinju, prema kanonskim vizitacijama, godine 1714-1717. zamjenom drvenoga oslikanog tabulata broda bačvastim svodom od opeke, poduprtim pilastrima (po tri uz svaki bočni zid) s visokim postamentima i profiliranim kapitelima, s kojih se dižu susvodnice.<sup>60</sup> Nadsvodivanje broda

uzrokovalo je zatvaranje visokih gotičkih monofora (kojih su se kružišta našla iznad svoda na tavanu) te otvaranje četiriju pravokutnih prozora na istom, južnom zidu, postavljenih u osi svake susvodnice. Prilikom tih radova, 1716. godine podignuto je i novo zidano pjevalište uz zapadni zid, s ravnim parapetom na tri polukružna luka nošena kamenim toskanskim stupovima, a prostor ispod njea nadsvodjen je križnim svodovima.<sup>61</sup> Godine 1720–1726. slijedila je izgradnja kapele sv. Josipa uz sjevernu bočnu stranu crkve, nasuprot južnom portalu (srušene 1848).<sup>62</sup>

Završetak barokne obnove Sv. Križa godine 1744–1748. predstavljalo je povišenje pročelnog zvonika gradnjom nove lože za zvona, rastvorene velikim polukružno zaključenim prozorima s kamenim okvirima istaknutih kapitelnih zona i zaglavnih kamenova.<sup>63</sup> Zvonik je tada dobio, prema vizitacijama, i »novu limenu kupolu«, tj. tipičnu baroknu »lukovicu« razvedenih obrisa, vidljivu i na prikazu Križevaca iz druge polovice 18. stoljeća. Izvori iz tog doba spominju i drveni trijem ispred južnog portala (kasnije nestao).<sup>64</sup>

Navedene intervencije u brodu Sv. Križa stilski su još ranobaroknog karaktera. Linije pilastara klasične su uravnoteženosti, a svod pripada tipu što se pojavio u sakralnoj arhitekturi sjeverne Hrvatske s ranobaroknom isusovačkom crkvom sv. Katarine u Zagrebu (1620–1632).<sup>65</sup> Unutar tipologije samih bačvastih svodova sa susvodnicama, primjenjivanih sve do tridesetih godina 18. stoljeća, svod broda Sv. Križa ranije je riješenje, još bez ritmizacije pojasnicama na traveje.

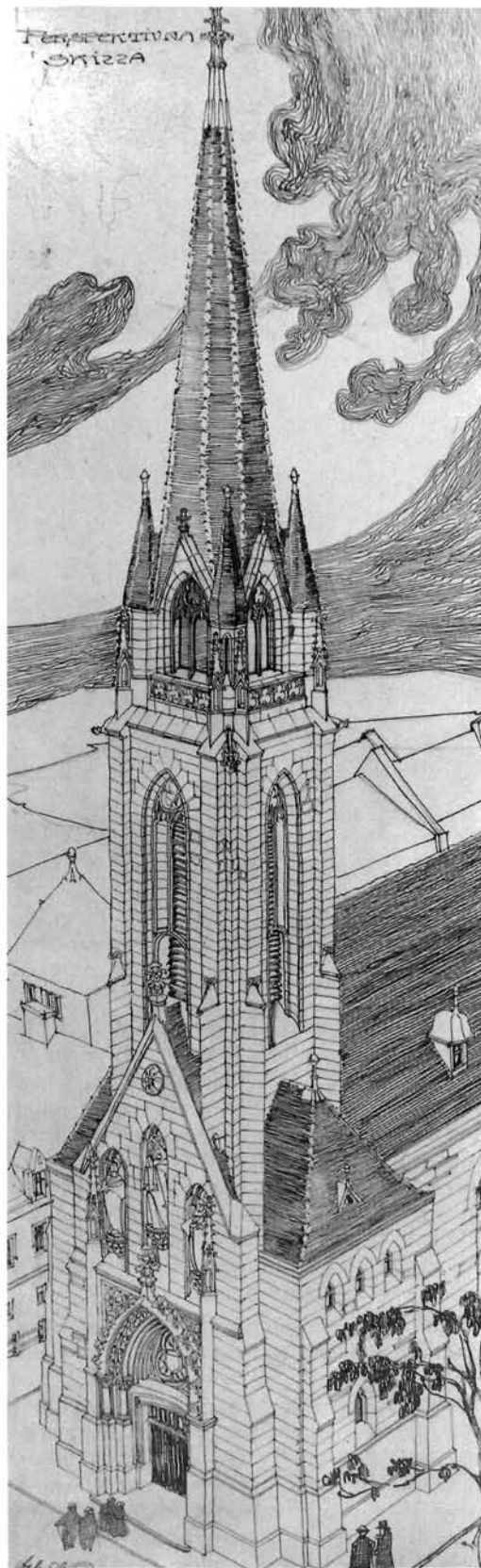
Nadsvodivanjem broda ostvarena je monumentalizacija onog prostornog dijela koji je u sustavu gotičke crkve bio slabijom arhitektonskom artikulacijom podređen svetištu. Osobito obogaćenje tog prostora značila je i izgradnja bočne kapele, a njezinim postavljanjem nasuprot bočnom portalu, bila je uvedena uz dominantnu longitudinalnu i transverzalnu os, čime je unutrašnja organizacija zadobila tipičnu baroknu dinamiku.<sup>66</sup> Barokizacija broda izvedena je kvalitetno, te je, štoviše, u duhu tadašnjih stilskih htijenja postignut i određen sklad s gotičkim svetištem. Međutim s tim povezano zatvaranje gotičkih monofora znatno je osiromašilo arhitektonsku vrijednost crkve.

Barokno povisivanje zvonika-kule župne crkve sv. Križa te osobito njegovo akcentiranje »lukovicom« imalo je značenje vizualnog prevladavanja njegova prvotno fortifikacijskog karaktera i uključivanje u nove vizure grada kojim tada već dominiraju visoki barokni zvonici pavlinskog i franjevačkog samostana te kupola Sv. Marije Koruške.

### 19. i 20. stoljeće

Građevni razvoj crkve sv. Križa i njezino obnavljanje u skladu sa zahtjevima nadolazećih stilova, naglo su prekinuti godine 1788. premještanjem sjedišta župe u bivšu pavlinsku crkvu sv. Ane u središtu Donjega grada (napuštenu pošto je car Josip II. ukinuo pavlinski red). Ova odluka inicirana od vlade imala je za posljedicu cijelo stoljeće profanizacije, devalorizacije i propadanja najstarijega sakralnog spomenika Križevaca. Crkvu sv. Križa, pretvorenu u skladište, pregrađenu u zatvor i na kraju ponudenu na prodaju kao gradu, spasilo je tek ustrajno zalaganje župnika, građana i samog Franje Račkog, tako da je godine 1883. crkva popravljena i vraćena u sakralnu funkciju.<sup>67</sup>

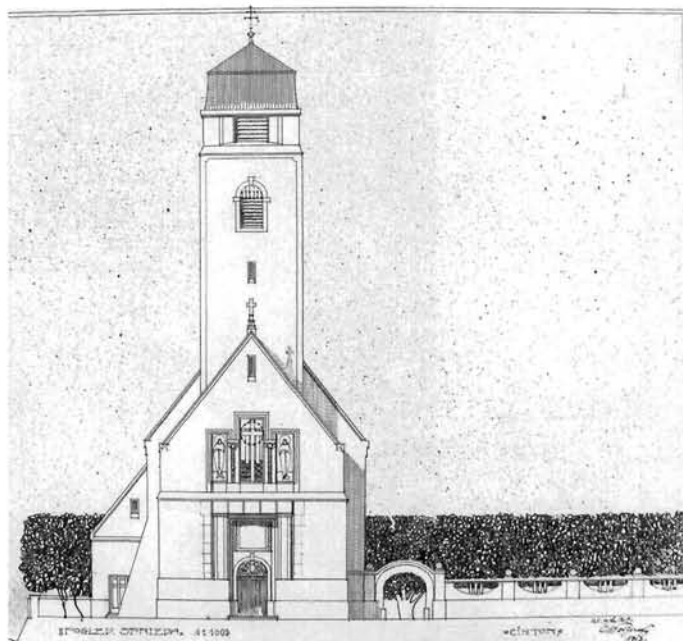
Do temeljitije obnove Sv. Križa došlo je međutim tek 1913. godine na inicijativu Gradskog poglavarstva s gradonačelnikom Pomperom. To vrijeme previranja u zaštiti spomenika između pristaša radikalne stilske čistoće – Kukuljevića,



Neizveden neogotički projekt obnove crkve sv. Križa arhitekta Stjepana Podhorskog (Historijski arhiv, Bjelovar)  
Unrealized Neo-Gothic project for the restoration of the church of the Holy Cross presented by architect Stjepan Podhorski (Historical Archives, Bjelovar)



Neizveden projekt obnove crkve sv. Križa arhitekta Dionisa Sunka (Historijski arhiv, Bjelovar)  
*Unrealized project for the restoration of the church of the Holy Cross presented by the architect Dionis Sunko (Historical Archives, Bjelovar)*



Projekt obnove crkve sv. Križa arhitekta Stjepana Podhorskog, neizvedena varijanta pročelja (Historijski arhiv, Bjelovar)  
*Unrealized project for facade renovation (part of the Podhorski project) Historical Archives, Bjelovar*

Kršnjavog, Bolléa – i novih tendencija prezentacije svih vrijednih stilskih slojeva obnavljane građevine, koje je zastupalo novoosnovano »Zemaljsko povjerenstvo za očuvanje spomenika« sa Smičiklasom i Szabom na čelu, odrazilo se u punoj mjeri i na projektima za rekonstrukciju crkve sv. Križa.<sup>68</sup> Tako su kod »Odbora za obnovu sv. Križa« prispjeli neogotički projekti arhitekta Podhorskog (1910) s raskošno izmijenjenom vanjštinom crkve, nadalje nešto suzdržaniji Sunkov projekt regotizacije (1911), koji se temelji na negaciji barokne faze i neogotičkim promjenama zvonika, te konačno novi projekti Podhorskog (1910. i 1912) izrađeni prema propozicijama »Povjerenstva«, s poštivanjem gotičke i barokne faze te manjim dopunama zamišljenim u suvremenim secesijskim arhitektonskim oblicima.<sup>69</sup> Nakon dugotrajnih polemika sa zastupnikom regotizacije Kršnjavim, »Povjerenstvo« se uspjele godine 1912. izboriti za potonji projekt Podhorskog,<sup>70</sup> te je time crkva sv. Križa postala prvi spomenik u Hrvatskoj obnovljen prema novim konzervatorskim načelima koja je precizirao Gjuro Szabo: »Temeljni je zahtjev sadašnjeg shvaćanja, da se kod svake građevine ostavi sve, kako je tijekom vremena nastalo, izuzevši dakako neukusne prikropole.«<sup>71</sup>

Međutim uz konzervaciju postojećih dijelova, te neophodnu ponovnu izgradnju srušene sakristije, zahvati arhitekta Stjepana Podhorskog na crkvi sv. Križa značili su i nova dekorativna preoblikovanja pojedinih zona vanjštine. Pročelna strana zvonika zadobila je tada zabatni rizalit s lučnim ulazom i mozaicima u nišama, a uz njegovu južnu stranu podignut je, poput srednjovjekovnog »Treppenturma«, niži polukružni aneks od opeke sa zavojitim stubištem, raščlanjen neoromaničkom triforom iznad ulaza te nizom manjih prozora i protoma u gornjem dijelu. Zvonik je također povišen za još jedan kat s kvadratnim prozorima i vijencima te je zaključen šatorastom limenom kapom. Raščlamba novopodignute, bačvasto nadsvodene sakristije ostvarena je ulazom i trostrukim prozorom

segmentnog nadvoja. Za rekonstruiranja crkve ranije popločene od opeke zamijenjeno je keramičkim, nadalje uz sve ožbukane fasade izvedeno je betonsko podnožje, a korigiran je i krov od crijeva vraćanjem na prvotni, strmiji nagib. Projekt obnove Sv. Križa obuhvatio je i rješenje okolnog prostora nivelacijom tla, te njegovim definiranjem na sjevernoj i istočnoj strani (gdje teren pada) masivnim zidom s paviljonom.

Dok navedeno načelo konzervacije, poštivano u ovom projektu, nije sporno, to nije slučaj s dodatnim intervencijama na crkvi. Nove prigradnje i dogradnje nisu sasvim usklađene sa starijim dijelovima niti proporcijama niti raščlambom ploha. To se posebno odnosi na dopune u donjoj zoni zvonika, gdje je, štoviše, Podhorski odstupio od znatno primjerenijeg secesijskog rješenja idejnog projekta, priklonivši se u izvedbi teškim historicističkim oblicima, stranim monumentalnoj jednostavnosti same crkve.<sup>72</sup> Ipak, odluka »Povjerenstva« u korist arhitekta Podhorskog ne može se ocijeniti kao promašaj, jer je njegov projekt, unatoč možda skladnijem projektu Sunka, jedini priznao i valorizirao složenu građevnu povijest crkve sv. Križa.<sup>73</sup>

\*\*\*

Crkva sv. Križa prolazila je dakle tijekom sedam stoljeća svoga građevnog rasta i razvoja kroz faze uspona i prosperiteta, ali i stagnacije i totalnog obezvređenja, ostavši čvrsto povezana sa sakralnim i javnim zbivanjima iz prošlosti grada u kojem je nastala. Međutim svojom kvalitetom i osobitom problematikom ova stara sakralna građevina znatno nadmašuje okvire lokalnog značaja. Vodeće stilske struje u razvoju sakralnoga graditeljstva sjeverne Hrvatske ostavile su na njoj svoj biljeg, a otvorena pitanja iz njezinih najranijih faza poticaj su za sustavna arheološka, a i daljnja arhivska istraživanja, koja bi, nesumnjivo, bacila novu svjetlost na još nepoznata područja ranosrednjovjekovne arhitekture i urbanizma u Hrvatskoj.



Crkva sv. Križa, pročelje (preoblikovano prema projektu arhitekta Stjepana Podhorskog 1913. godine) (foto: Krešimir Tadić)  
*Church of the Holy Cross, facade (changed according to the Podhorski project of 1913) (Photo Krešimir Tadić)*



Crkva sv. Križa, bočna fasada s prigradnjom uz zvonik (izvedenom prema projektu arhitekta Stjepana Podhorskog 1913. godine) (foto: Krešimir Tadić)  
 Church of the Holy Cross, lateral facade with annexed bell tower (after the project presented by architect Stjepan Podhorski in 1913) (Photo Krešimir Tadić)

## Bilješke

1 Tade SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (CD), Zagreb, 1904-1976, IX, 1326, str. 311.

2 Baltazar Adam KRČELIĆ, *Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabienensis*, I, str. 9; Franjo RAČKI, *Skok u Križevce i tamošnja stara crkva sv. Križa*, Vienac, 39, 1876, str. 642-647; Ivan TKALČIĆ, *Obnova i blagoslov stare župne crkve sv. Križa u Križevcima*, Katolički list, 38, 1883, str. 297-300; Gjuro SZABO, *Izveštaj o radu zemaljskog povjerenstva za očuvanje spomenika u g. 1911, Križevac. Crkva sv. Križa*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb, 1912, str. 240-245; Ljubo KARAMAN, *O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji*, Historijski zbornik, III/1-4, Zagreb, 1950, str. 129, 140-141.

O crkvi sv. Križa pisali su i križevački župnici, pisci i povjesničari u svojim prikazima prošlosti Križevaca: Ivan JOSIPOVIĆ, *Liber memorabilium, De ecclesiae parochialis, 1752-1759*, Starine JAZU, XXXIV; Ladislav FODROCY, *Epistola de antiquitate, veterique potentia civitatis Crisiensis, etymo nominis a Kris seu sancta Cruce, huiusque olim celebris ecclesiae (nunc pro dolor prophanata) sumtis de variis huius civitatis fatibus... 1829*; Kvirin VIDAČIĆ, *Topografično-poviestne crte slobodnog i kraljevskog grada Križevca*, Križevac, 1886.

Dok se tekst župnika Josipovića odlikuje egzaktnošću, tekstovi ostale dvojice prožeti su legendama o osnivanju crkve i tradicijom o održavanju hrvatskih sabora u njoj (o čemu nema potvrde u izvorima), no ujedno donose i niz dragocjenih podataka o prošlosti i aktualnim zbivanjima vezanim uz crkvu sv. Križa.

3 Dimenzije crkve sv. Križa: svetište: dužina – 11 m, širina – 8,5 m, visina – 8 m; brod: dužina – 18 m, širina – 12 m, visina – 9 m; zvonik: dužina – 5,5 m, širina – 5,5 m, visina – 28 m.

4 Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva (VZA), Zagreb, 1899-1908, IV, str. 176.

5 *Nacrt Križevaca iz Dresdena*, Beč, Dvorska biblioteka, br. 8607. Ovaj nacrt, koji prikazuje renesansne fortifikacije Donjega grada te utvrdu oko Sv. Križa i utvrđeni samostan augustinaca, može se datirati između 1553, kada počinje gradnja renesansnih gradskih fortifikacija (koje su zamijenile ranije zidine iz 1405), i 1560, kada se ruši samostan augustinaca.

6 Prema izvještaju FODROCYA (*nav. dj.*) ostaci kamene utvrde oko



crkve bili su vidljivi još u prvoj polovici 19. stoljeća. Međutim prilikom arheološkog sondiranja terena oko Sv. Križa u travnju 1988 (voditelj istraživanja mr. Željko Tomičić) tragovi utvrde nisu pronađeni, a ne spominje ih niti arhitekt Podhorski, koji je tijekom obnove crkve 1913. također nivelirao i okolni teren (Stjepan PODHORSKI, *Crkva sv. Križa u Križevcima*, Hrvatska prošlost, II, Zagreb, 1941, str. 87-95).

7

CD, II, 1193, str. 265; CD, III, 1223, str. 232.

8

CD, IX, 1326, str. 311. U tom dokumentu, napisanom 6. listopada 1326, spominje se svećenik crkve sv. Križa (»...Nicolauum sacerdotem ecclesiae sancte Crucis de Crisio...«) kao povjerljiva osoba, imenovana od Čazmanskog kaptola, s ulogom u reambulaciji križevačkih posjeda.

9

Franjo RAČKI, *Popis župa zagrebačke biskupije godine 1334. i 1501*, Starine, IV, Zagreb, str. 220; Josip BUTURAC, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501*, Starine, 59, Zagreb, 1984, str. 88.

Premda podignuta uz Donji grad, crkva sv. Križa bila je župna i za križevački Gornji grad te za veći dio okolnog teritorija. Podatke o filijalnim kapelama (Sv. Ladislav i Sv. Rok u Gornjem gradu, Sv. Florijan u podgrađu Donjega grada, Sv. Marija Koruska, Sv. Katarina u Erdovcu, Sv. Martin u Špirancu, Sv. Elizabeta u Brckovštini, Sv. Benedikt u Potočcu i kapela Uzašašća Isusova u Bojnikovcu) donose tek vizitacije iz 18. stoljeća (Nadbiskupski arhiv, Zagreb, Kanonske vizitacije, Arhidakonat Kalnik, protokoli 130/I-137/VIII).

10

Vladimir BEDENKO, *Križevci – razvoj grada*, Zagreb. Križevački kaštel i Donji grad imali su u srednjovjekovnom razdoblju specifičan status banskog sjedišta, te su stoga u Križevcima održani brojni hrvatski sabori.

11

Kaštel Kris često se spominje u dokumentima 13. stoljeća, počevši od 1223 (npr. Cris castrum 1223, Kyrus castrum 1238, Castrum Crisiensis 1249; Georg HELLER, *Comitatus Crisiensis*, Veröffentlichungen des Finnisch-Ungarischen Seminars an der Universität München, 1978). Na početku 14. stoljeća naziva se još kraljevskim kaštelom (Castrum regalis Kyrisiensis, 1318, CD, VIII, str. 496), no kasnije se tijekom tog stoljeća postupno prestaje javljati u izvorima. I činjenica da je križevački župan od 1350. godine ujedno i kaštelan Velikog Kalnika (a ne Krisa) upućuje da je križevački kaštel tada već izgubio svoje značenje (V. BEDENKO, *nav. dj.*, str. 6). Zato je vjerojatnije da je nestanak kaštela uzrokovan privilegijem iz 1405 (kojim Donji grad od podgrada kaštela postaje slobodnim kraljevskim gradom s vlastitim utvdama), nego (kako je to pretpostavio FODROCY, *nav. dj.*) gradnjom renesansnih gradskih fortifikacija u 16. stoljeću.

12

VZA, IV, 1405, str. 176.

13

Nasuprot tradiciji da se kraljevski kaštel nalazio na mjestu zgrade zvane »Sabornica« u samom Donjem gradu, na platou uz glavnu cestu, danas Nemčićev trg 6 (K. VIDAČIĆ, *nav. dj.*, str. 16), ovu je hipotezu prvi iznio FODROCY (*nav. dj.*). Smještaj kaštela na poziciji Sv. Križa prihvatio je kao vjerojatniju alternativu i dr. V. BEDENKO (*nav. dj.*, str. 7-8) jer time tumači neobičan položaj župne crkve izvan gradske jezgre.

14

Ivy LENTIĆ-KUGLI, *Varaždin – povijesna urbana cjelina grada*, Zagreb, 1977; Milan KRUHEK, *Tvrđava u Koprivnici – povijesni i tipološki razvoj*; Marija PLANIĆ-LONČARIĆ, *Izgradnja grada Koprivnice do sredine 19. stoljeća*, Koprivnica – grad i spomenici, monografija Odjela za povijest umjetnosti Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1986.

15

Diana VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, *Sakralna arhitektura kasnog srednjeg vijeka u Koprivnici*, Koprivnica – grad i spomenici, str. 73.

16

Ovakav se tip utvrda javlja u Hrvatskoj oko 1500, a šire ga talijanski vojni graditelji. Karakterističan je i za feudalne burgove i za crkvena utvrđenja (npr. Novigrad na Dobri, Gvozdansko, Dubrava, Požeški

kaptol, Gušćerovac). Anđela HORVAT, *Između gotike i baroka*, Zagreb, 1975, str. 52-58.

17

Važnost crkve sv. Križa na početku 16. stoljeća potvrđuje velik broj svećenika, koji se navode u popisu župa 1501 (»Johannes plebanus sancte crucis in Crisio. Petrus capellanus eiusdem. Johannes prebendarius. Lucas prebendarius. Paulus prebendarius. Stephanus gracionus. Georgius in capella sancte Elene. Petrus gracionus«). J. BUTURAC, *nav. dj.*, str. 88.

18

Među brojnim sudskim procesima u kojima su se stranke morale zakleti pred plemićima – svjedocima u crkvi sv. Križa (npr. 1478, 1493, 1501, 1505, 1513, 1617. godine; Arhiv JAZU, D-XXII-3, D-XXIV-67), osobito je zanimljiv onaj iz 1513, između Zagrebačke biskupije i kapetana Medvedgrada, jer premda održavan u Zagrebu, stranke su odlukom suca također bile poslone na zakletvu u križevačku župnu crkvu (MESIĆ, *Grada mojih rasprava u »Radu«*, Starine JAZU, V, str. 164).

19

Premda nema poznatog dokumenta o rušenju utvrde oko crkve sv. Križa, kao što je to slučaj sa samostanom augustinaca o rušenju kojega donosi odluku Hrvatski sabor (Ferdo ŠIŠIĆ, *Hrvatski saborski spisi*, 1560), s velikom se vjerojatnošću može zaključiti da je ta utvrda srušena tijekom druge polovice 16. stoljeća, jer je na nacrtu gradskih fortifikacija vojnoga graditelja Pasqualinia iz 1598. oko crkve sv. Križa prikazan samo potkovasti opkop.

20

M. STIER, *Nacrti fortifikacija Križevaca, situacija i prijedlog modernizacije*, Beč, Nacionalna biblioteka.

21

Ostaci opkopa postojali su još na početku 19. stoljeća (L. FODROCY, *nav. dj.*).

22

V. BEDENKO, *nav. dj.*, str. 15.

23

Istočna gradska vrata prikazana su na nacrtu utvrda Donjega grada. Landesarchiv, Graz, Militaria, STMK, kat. 2. S obzirom da se istočna vrata ne javljaju na kasnijim planovima, možda nisu niti bila izvedena.

24

Nadbiskupski arhiv, Zagreb, Kanonske vizitacije, protokol 131/II.

25

Kanonske vizitacije, protokol 130/I-136/VII. Protocolum sessionum magistratualium, Rukopis u Muzeju grada Križevaca.

26

K. VIDAČIĆ, *nav. dj.*, str. 27.

27

CD, IX, 1326, str. 311.

28

Ove naknadno zazidane monofore otkrio je Szabo tijekom obnove crkve 1913. godine, ponovno ih zazidavši. Otvaranje jedne monofore izvršeno je prilikom restauratorskih istraživanja crkve sv. Križa u svibnju 1988 (Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu: dr. Anđelko Badurina, mr. Katarina Horvat-Levaj; Zavod za restauriranje umjetnina: Egidio Budicin, ak. slik.).

29

Premda male ranogotičke i visoke gotičke monofore morfološki pripadaju istom tipu, međusobne razlike su očigledne ne samo u obradi okvira (kod malih monofora vanjski nepravilni skošeni kameni okviri ne sežu do plohe fasade, već se na njih nadovezuje ožbukana opeka, dok kod velikih monofora vanjski pravilni okviri završavaju u ravnini fasade) nego i u proporcijama završnih šiljastih lukova s trokutnim ispustima, koji su kod ranogotičkih monofora znatno izduženiji.

30

Između različitih struktura južne fasade ne postoje jasne reške (koliko je to moguće vidjeti na fotografiji snimljenoj prilikom promjene žbuke - arhiv Muzeja grada Križevaca). Također niti u temeljima te fasade (otkrivenim već spomenutim arheološkim iskapanjima 1988) nema jasne reške između starijeg i novijeg dijela, ali se naziru razlike u građi zida. Odsustvo rešaka može se objasniti namjernim organskim spajanja-

njem oba dijela fasade u svrhu postizavanja boljeg statičkog rješenja. Pouzdaniju provjeru pretpostavke o prvotno manjoj crkvi (koja je morala biti povišena te produžena prema zapadu i proširena prema sjeveru) omogućila bi tek arheološka istraživanja u unutrašnjosti sadašnje crkve sv. Križa.

31

Razmjerno male dimenzije ranogotičkog portala (2,95 × 1,5 m) također upućuju da je izvorno pripadao crkvi manjoj od današnje.

32

Ana DEANOVIĆ, *Srednjovjekovna arhitektonska plastika u Stjepanovoj kapeli na Kaptolu*, Zbornik: *Iz starog i novog Zagreba*, II.

33

Ernö MAROSI, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn, Esztergom in der Kunst des 12-13. Jahrhunderts*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

34

A. DEANOVIĆ, *nav. dj.*; Andela HORVAT, *O domaćoj flori na ranogotičkoj arhitektonskoj plastici sjeverne Hrvatske*, Gunjačin zbornik, Zagreb, 1980, str. 181-188.

35

Npr. cistercitski samostan u Belapatfalvi i benediktinski samostan u Pannonhalmi u Madarskoj, crkva sv. Michaela u Beču, cistercitski samostan u Kostanjevici, kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu. Géza ENTZ, *Gothic Architecture in Hungary*, Budapest, 1976; Walter BUCHOWIECKI, *Die gotischen Kirchen Österreichs*, Wien, 1952; Ivan KOMELJ, *Gotska arhitektura na Slovenskom*, Ljubljana, 1973; Drago MILETIĆ, Marina VALJATO-FABRIS, *Kapela Sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb, 1987.

36

D. MILETIĆ, *nav. dj.*, str. 12.

37

Uzimajući u obzir mogućnost stilskih retardacija u »provincijalnoj sredini«, Karaman navodi: »Iz vrlo ranog razdoblja gotike su i bočna vrata crkve sv. Križa u Križevcima, s kapitelima na lišće, koje se uspravno uspinje i pri kraju savija, a koje bi u drugim zemljama datirali najkasnije u kraj 13. stoljeća« (*nav. dj.*, str. 129). A. HORVAT u *Enciklopediji likovnih umjetnosti*, sv. III, Križevci, navodi da je portal možda iz 13. stoljeća.

38

Ovaj pomak datacije oslanja se na okolnost što su kapiteli monolitni s dijelovima profiliranog okvira (dovratnika).

39

Od izvorne arhitektonske plastike bifora u cijelosti su sačuvani samo skošeni okviri (izvana i iznutra), dok su stupci i kružišta djelomično rekonstruirani zbog oštećenja nastalih uslijed profaniranja crkve u 19. stoljeću, kada su bifore bile zazidane. Sudeći po opisima stanja bifora prije obnove (F. RAČKI, *nav. dj.*, str. 643; župnik Fran NOVAK, *Izvištaj o stanju crkve sv. Križa*, Akta Povjerenstva i Konzervatorskog ureda, A/1911, Arhiv Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Hrvatske), u rekonstrukciji su poštivani originalni oblici, uključivo i profinjena izmjena trolisnih i četverolisnih kružišta te obliha i šiljastih listova.

40

Radovan IVANČEVIĆ, Emilijan CEVC, Andela HORVAT, *Gotika u Sloveniji i Hrvatskoj*, Umjetnost na tlu Jugoslavije, 1984, str. 26-30; Diana VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, Zagreb, 1986, str. 30-31.

41

L. GEREVICH, *Die Rolle Budas in der gotischen Baukunst Ungarns und die Europäischen Stilströmungen*, Budapest, Régisegei, 1956, XVII, str. 62-72.

42

Zorislav HORVAT, *Profilacije gotičkih svodnih rebara*, Peristil, 12-13, Zagreb, 1969-1970, str. 41-52; ISTI, *Neke profilacije svodnih rebara u srednjovjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske*, Peristil, 20, Zagreb, 1977, str. 5-12.

43

L. GEREVICH, *Prager Einflüsse auf die Bildhauer Kunst der Ofner Burg*, Acta historiae artium, Budapest, II/1-2.

44

Zanimljiva je i vegetabilna konzola kod koje je plastičnost postignuta kugličastim istacima listova i perforacijama, dok su piramidalne konzole u uglovima uz trijumfalni luk manje i jednostavnije, te se samo kod jedne od njih javlja plošna biljna dekoracija.

Kod križevačke konzole s maskeronom očita je sličnost s parlerovskim maskeronima u upotrebi karakterističnih motiva – očiju poput dugmadi te osebuje jake valovite linije, koja se ovdje pojavljuje u donjoj zoni lica umjesto, kako je to češće, iznad očiju.

45

To su u prvom redu reljefi sjevernih prozora zagrebačke katedrale, zatim južni portal crkve sv. Marka u Gradecu i konzole iz Iloka. Andela HORVAT, *Skulptura Parlerovog kruga iz zagrebačke katedrale*, ZUZ, Lavreae, F. Stelè, Ljubljana, 1959; ISTA, *O utjecajima Parlerova praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka*, Peristil, VI/1963 – VII/1964, str. 36-39.

46

Zorislav HORVAT, *Upotreba »mačka« u srednjovjekovnoj gradnji*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 4/1978 – 5/1979, Zagreb, str. 283-285. Prema dr. Zorislavu Horvatu u Hrvatskoj se dizanje klesanaca »mačkom« javlja oko 1400 (kula Garić-grada, zagrebačka katedrala, Lepoglava, Sv. Ana u Velikim Bastajima, Bijela, Remete, Nedelišće), a na većini tih građevina zamjetljive su i druge karakteristike parlerovskih radionica.

47

Bočno uporište svodnih rebara svetišta ne podudara se s pozicijom južnog kontrafora, zbog čega se niti južna bifora ne nalazi u osi svodnog traveja. Nije isključena mogućnost da je svod svetišta izvela druga radionica od one koja je sagradila njegov zidni plašt (obilježen klesarskim znakovima).

48

U tom je smislu važna i usporedba kamenih okvira bifora i monofora, koji se kod prvih nalaze i na vanjskoj i na unutrašnjoj strani, a kod potonjih samo na vanjskoj.

49

Nije isključena niti mogućnost da je te godine sakristija samo obnovljena, odnosno da se spomenuta godina odnosi samo na postavljanje njezina portala. Da je prilikom gradnje svetišta bila planirana i sakristija, dokazuje odsustvo kontrafora na toj strani. Naknadna izgradnja sakristije međutim uobičajeni je slijed, te su, štoviše, sakristije naših srednjovjekovnih crkava često bile izgrađene tek u baroku, a njihovu je funkciju prethodno imao prostor iza oltara, što je u vizitacijama karakterizirano kao »sacristia est producta ex sanctuario«. Kasnije srušena sakristija Sv. Križa opisana je u vizitacijama 18. stoljeća (»A septentrione in sanctuario est aedificata sacristia murata, sub fornice atque pavimento lateribus, fenestram habens unam orientem versus«), Kanonske vizitacije, protokol 132/III.

50

Ploča s godinom 1498. rekonstruirana je i vraćena na izvorni položaj nakon profaniranja crkve u 19. stoljeću. Zbog činjenice da je broj 4 pisan goticom te zbog naknadnih oštećenja, ova je godina bila ranije pogrešno pročitana kao 1398 (F. RAČKI, *nav. dj.*, str. 646).

51

Luk ove sedilje s osobitim arkadama istaknutim unutar svijetlog otvora pokazuje veliku sličnost s rješenjima nekih kasnogotičkih sedilja u stambenim kućama Budima (Tarnok u. 13). L. GEREVICH, *Mittel-europäische Bauhütten und die Spätgotik*, Acta historiae artium, 3-4, V, Budapest, 1958, sl. 35.

52

Kameni inventar (osobito kustodija) obnovljen je nakon profaniranja crkve u 19. stoljeću. Stanje prije obnove opisuje Rački: »S objiju strana oltara imade po jedan izdubak, razdieljen u dvoje stupovi, koje šiljasti obluci spajaju. Onaj na desno sačuvao se dobro, dočim onome na lijevo jedva je trag ostao« (*nav. dj.*, str. 643).

53

U dosadašnjoj stručnoj literaturi izneseni su različiti stavovi o dataciji gotičkih faza crkve sv. Križa. Tako RAČKI (*nav. dj.*, str. 646) datira svetište u kraj 14. stoljeća, smatrajući da je ono predstavljalo zasebnu kapelicu kojoj je u 17. stoljeću prigraden barokni brod, uz premješta-

nje gotičkog portala. TKALČIĆ (*nav. dj.*, str. 298) pak uspostavlja obrnut slijed gradnje – najstarijem dijelu, brodu iz doba romanike, prigradeno je u drugoj polovici 13. stoljeća današnje svetište, obnovljeno potkraj 15. stoljeća (1498). BOLLÉ također datira svetište Sv. Križa u drugu polovicu 13. stoljeća, vidjevši u njemu sličnosti s apsidama zagrebačke katedrale (TKALČIĆ, *nav. dj.*, str. 298). SZABO vremenski ne odvajava svetište od broda, nego samo naglašava da je bočni ranogotički portal različit od ostalih gotičkih dijelova crkve, a za godinu 1498. iznad vrata sakristije kaže: »Nu ta godina ne mora biti oznaka godine u kojoj je samo svetište građeno, ono može i iz ranijeg vremena potjecati« (*nav. dj.*, str. 240). KARAMAN, uz već spomenutu dataciju bočnog portala u 13. stoljeće, za svetište ističe samo da je kasnogotičko (*nav. dj.*, str. 140), a A. HORVAT označava crkvu sv. Križa jedino kao gotičku građevinu (ELU, sv. III, str. 250).

54

Ostatak fresaka u brodu našao se nakon gradnje baroknog svoda na tavanu. Freske u svetištu, koje su prema TKALČIĆU (*nav. dj.*, str. 298) bile naslikane na mjestu dvaju prozora, zazidanih zbog izgradnje sakristije 1498, ožbukane su tijekom obnove crkve 1883 (Izveštaj župnika Frana Novaka o stanju crkve sv. Križa, APZ, A/1911). Prilikom restauratorskih istraživanja 1988, međutim, nisu pronađeni u svetištu niti tragovi fresaka niti navedenih prozora. O freskama u svetištu postoje već vijesti u 18. stoljeću, kada su bile i otkrivene, a krivo pročitana riječ »REDEMPTOR« iz spomenutog natpisa kao godina 1090 (TKALČIĆ, *nav. dj.*, str. 298) bila je poticaj za neke zaključke o starosti crkve (B. KRČELIĆ, *nav. dj.*, str. 9; I. JOSIPOVIĆ, *nav. dj.*, str. 307; *Popis Križevaca 1768*, Nadbiskupski arhiv, Zagreb).

55

Opis zvonika u najranijim vizitacijama iz početka 18. stoljeća glasi: »Turis ad frontispicium ecclesiae est aedificata et sub tecto bono supra quam crux fereae« (Nadbiskupski arhiv, protokol 131/II).

56

Od prvotnih prozora lože ostale su samo zazidane niše zaključene segmentnim lukovima.

57

Struktura gornjeg dijela zvonika (od opeke) razlikuje se od strukture pročelnog zida broda (od lomljenca i opeke), na koji se zvonik jednim svojim zidom oslanja. Način spajanja zvonika s pročelnim zidom broda u donjoj zoni (koji bi pokazao da li je eventualno gradnja zvonika započeta istodobno s podizanjem pročelja crkve) mogao bi se ispitati jedino restauratorskim sondiranjem. Dimenzije opeka zvonika 30 × 12 × 5,5 cm i njegov skromniji način gradnje samo mjestimičnim umetanjem ugaonih klesanaca, karakteristični su za rano 16. stoljeće.

Zorislav HORVAT, *Opeka u arhitekturi srednjeg vijeka kontinentalne Hrvatske*, Arhitektura, 12, Zagreb, str. 11-16; ISTI, *O izgledu srednjovjekovnog zida na primjerima nekih građevina u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Godišnjak zaštite spomenika kulture, 12/1986, str. 179-192.

58

Ovu godinu spominje SZABO (*nav. dj.*, str. 241), ali nakon obnove iz 1913. više nije vidljiva.

59

U prvoj kanonskoj vizitaciji 18. stoljeća, neposredno prije početka barokne obnove, opis crkve sv. Križa glasi: »Anno Domini 1706 Die 14 Martii visitavi Ecclesiam parochialem S. Cricis Crisii fundatam, extra moenia sitam ad orientem, cuius corpus tabulato picto coonestatum, sanctuario vero sub fornice, pavementum lateribus stratum est, penes sacristiam ad occidentem est cathedra murata et a parte septentrionale infra crucifixum chorus ligneus arcularii operis, protractus usque ad chorum muratum. Ecclesia haec habet portas duas occidentem et meridie versus prope chorum. Fenestre sun tres, sat magne, quarta rotunda, ante portam meridionalem in aditu attriolus novum ligneum, asse-ribus tectum...« (protokol 130/I).

60

U vizitaciji 1707. godine opisuje se tabulat broda (»Tabulatum corporis ecclesiae est operis arcularii depictum«), 1714. naglašava se njegova trošnost (»Verum tabulatum in corpore ecclesiae ruine expositum de quo admonui de reparatione eiusdem«), a 1717. spominje se već novi svod u brodu (»Ad ultima visitatione in corpore est reparata quod fornitem noviter factum«), (protokol 131/II).

61

»Chorus ante annus est aedificatus duas columnas sciso lapide habens sub pulchra forma« (Kanonska vizitacija 1717, protokol 131/II).

62

»In haec ecclesia a septentrione versus portam minorem perforato pariete extructa est capella Sancti Josephi cum quattuor fenestris, quorum duae sunt oblongae due vero rotundae« (Kanonska vizitacija 1726, protokol 132/III).

U vizitacijama 1706. i 1720. spominje se i kripta ispod svetišta: »Crypta una in ecclesia habetur et haec in sanctuario existens ac deserviens pro parocho loci...« (protokol 132/III). Ovu veliku kriptu (grobnicu) sa svodom od opeke spominje i obnovitelj crkve 1913 – arh. PODHORSKI (*nav. dj.*, str. 94), uz napomenu da joj je izgradio novi svod. Danas u nju pristup nije moguć, ali prilikom arheološkog sondiranja tla uz crkvu (1988) otkriven je naknadno probijen odvodni kanal iz ove podzemne grobnice. Na temelju ovih podataka nije, dakako, moguće ustanoviti vrijeme gradnje spomenute kripte.

63

»Pro primo turis renovata et in 4 orgiis altiori muro erecta cum cuppola nova laminea« (Kanonska vizitacija 1748, protokol 133/IV).

64

Drveni trijem prekriven šindrom spominje se u vizitacijama prve polovice 18. stoljeća (protokoli 130/I-133/IV). Trag ovog kasnije izgorjelog trijema pronađen je prilikom arheološkog istraživanja (1988) u vidu sloja gara u tlu, kamenih podnožja za vertikalne grede i ostataka nagorene grede sa željeznim klinovima.

65

Andela HORVAT, *Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj*, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982, str. 19; Đurđica CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, Zagreb, 1984.

66

Christian NORBERG-SCHULZ, *Baroque Architecture*, Electa.

67

Za ostvarenje obnove crkve sv. Križa osobito je zaslužan župnik Dragutin Ferkić, koji je organizirao i skupljanje darova Križevčana u tu svrhu, a njegova molba zagrebačkom poglavarstvu imala je odaziva ne samo u pomoći za obnovu crkve već i u darovanju baroknog Robbina oltara sv. Križa iz zagrebačke katedrale (K. VIDAČIĆ, *nav. dj.*, str. 28). Iznad trijumfalnog luka postavljena je kasnije i slika Otona Ivekovića *Krvavi sabor*.

68

Andela HORVAT, *O djelovanju Zemaljskog povjerenstva*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 2/1976, 3/1977, str. 7-13.

69

Nacrti su u Historijskom arhivu Bjelovara.

70

Acta Povjerenstva, A/1912, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Hrvatske.

71

Gj. SZABO, *nav. dj.*, str. 243.

72

Ovi zahvati nisu bili odobravani ni u doba obnavljanja crkve (G. SZABO, *Crkva sv. Križa*, VJHAD, 1913, str. 329). Štoviše, Odbor za obnovu Sv. Križa prihvatio je izvedbeni projekt Podhorskog jedino uz uvjet da se aneks uz zvonik ne izgradi (Acta Povjerenstva, A/1912, 38).

73

U svetištu crkve sv. Križa postavljena je kamena ploča s natpisom: »OVAJ HISTORIJSKI SPOMENIK HRVATSKOG KRALJEVSTVA OBNOVLJEN JE I IZGRAĐEN ZA NJEGOVE SVETOSTI PAPE PIJA X ZA SLAVNOGA VLADANJA NJEGOVOG CESARSKOG I KRALJEVSKOG APOSTOLSKOG VELIČANSTVA FRANJE JOSIPA I ZA NADBISKUPA ZAGREBAČKOG DR. ANTE BAUERA I ŽUPNIKA ŽIGE FERKIĆA MARNIN NASTOJANJEM NAČELNIKA SLOBODNOG KRALJEVSKOG GRADA KRIŽEVCA DR. STJEPANA PL. POMPERA PO NACRTIMA ARHITEKTA STJEPANA PODHORSKYA GODINE 1913.«

## Summary

### Katarina Horvat-Levaj

### The Church of the Holy Cross in Križevci

*The Church of the Holy Cross, the former parish church of the free royal city of Križevci, was first mentioned in documents in 1326 and as parish centre in the first parish list of the Zagreb Diocese in 1334. Located outside the walls of the Lower City, this stone building is urbanistically specific; moreover, the Renaissance fortification marked on a plan from the mid-sixteenth century opens the possibility of various hypotheses. Of the two alternatives that the fortification was the royal castle Kris (1223) or that this was a church fortification, the latter seems preferable. Namely, in medieval cities the castle and parish church were separated as a rule, in addition to the fact that the location of the Holy Cross at the foot of the Upper Town was not suited for a castle.*

*The church of the Holy Cross has a complex construction history (14th – 20th c). Surviving from the original early Gothic phase (beg. of 14th c) is the lateral portal and part of the lateral facade with small monofores. While the portal is stylistically important, the monofores indicate that the original church was a much smaller one.*

*The dominant style of the church as it stands today is that of High Gothic (15th c). In a radical reconstruction the church received its basic ground plan and spatial organization with polygonal rib vaulting and radially vaulted sanctuary and a somewhat wider rectangular nave. The dominant very fine sanctuary is marked by classical Gothic traits.*

*In its first phase that reconstruction was executed by a highly skilled stonemasons' workshop who in certain details had been aware of the Prague Parler school. The somewhat simpler nave was executed later, and by another set of masons. The end of this Gothic reconstruction is marked by the year 1498, engraved*

*on the decorative late Gothic portal of the sacristy. The Gothic plan undoubtedly also included the building of a front bell-tower, although it was built later, in the Renaissance period (first half of the 16th c).*

*The Baroque period brought many changes to the church. Through a series of interventions between 1717 and 1748 – barrel vaulting of the nave, construction of a choir and lateral chapel (later destroyed) and heightening of the bell tower – the part of the church which is in the Gothic version had been less important than the sanctuary, was now given monumental proportions. In addition the vertical accent of the exterior of the church was also given greater prominence. In spite of the fact that all the Baroque additions were of high quality, the walling up of the high Gothic monofores of the nave (due to the new barrel vaulting) was a marked impoverishment of the architectural value of the church. Further building of the church of the Holy Cross was stopped in 1788 when the parish seat was transferred to the Paulite church of St Anne. It was only after nearly an entire century of profanization that the church was returned to its sacred function (1883). It received a more thorough reconstruction only in 1913. At that period renovators of sacred monuments veered between ideas of stylistic purity and the new tendency to present all the valuable stylistic layers of a building. It was thanks to the decision made by the State Office for the Protection of Monuments that the modern variant offered by Podhorski prevailed in the end. However, along with the conservation of existing elements and the reconstruction of the devastated sacristy, this architect also indulged in some historicist interventions on the belfry which are not in keeping with the monumental simplicity of the church.*

*Finally it must be stressed that the church of the Holy Cross is particularly significant because related to the history of its city on the one hand, but also because its stylistic features and the high quality of some phases of its construction raise it far above any other monument of this region.*